

تحلیل زیبایی شناسانه تزیین در هنر فلزکاری ایران

(دوره اسلامی تا حمله مغول)

بهار موسوی حجازی^۱، مجتبی انصاری^{۲*}

۱- مربی دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرکز

۲- استادیار دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

هنر فلزکاری ایران با برخورداری از یک پیشینه یا شکوه تاریخی، غنای فرهنگی و زیبایی کم نظیر، در دوره اسلامی به اوج شکوفایی خود می‌رسد. در این دوره، سنت‌های دیرینه هنر فلزکاری ایران، بویژه سنت فلزکاری ساسانیان همچنان به حیات خود ادامه می‌دهند. فلزکاری اسلامی از یک سو شامل برجسته ترین و ممتازترین نمونه‌های موجود از اشیای درباری و از سوی دیگر مشتمل بر پیش پا افتاده ترین اشیاء و ظروف خانگی تولید شده در کارگاه‌های روستایی است. بدین ترتیب، با در نظر گرفتن نوع کاربرد اشیاء، طبقه اجتماعی حامیان و هنرمندان آفریننده آنها، نقش مایه‌های زینت بخش رویه اشیای فلزی، روشنگر حقایق و واقعیتهای موجود در جوامعی می‌باشند که این آثار ارزشمند در آنها خلق گشته‌اند.

در این مقاله، بررسی تحول تزیینات در آثار برجسته فلزکاری ایران از دوره استقرار حکومت اسلامی تا حمله مغول (۷۵۰-۱۲۵۰ م/ ۶۴۸-۱۳۳۲ ه.ق.) نشان می‌دهد که در دوره نخست یعنی از حدود سالهای ۷۵۰ م/ ۱۳۳ ه.ق. تا ۱۰۵۰ م. / ۴۴۲ ه.ق. شاهد حضور نقوش تزیینی پیش از اسلام با مضامین ساسانی در پیوند با نقوش شکل یافته در دوره اسلامی می‌باشیم. در دوره دوم یعنی مابین سالهای ۱۰۵۰ م. / ۴۴۲ ه.ق. تا حدود ۱۲۵۰ م. / ۶۴۸ ه.ق.، درهم بافتگی و ریز آراستگی نقوش هندسی، گیاهی و خوشنویسی با استفاده از فنون فلز کوبی و قلمزنی رواج یافت؛ در حقیقت این دوره به عنوان دوران اوج، شکوفایی و غنای تزیینی در هنر فلزکاری ایران شناخته می‌شود.

کلید واژگان: تحلیل زیبایی شناسانه، تزیین، هنر فلزکاری ایران، دوره اسلامی

۱- مقدمه

هنر اسلامی بارزترین نمود و تجلی یک تمدن اصیل و پر مایه است که غالباً از دیدگاه سایر تمدن‌ها و فرهنگ‌ها دارای اصول اسرارآمیزی می‌باشد. ویژگی‌های هنر اسلامی که همانا کاربرد طرح‌های انتزاعی، غنای تزیینی و تمایل به اجتناب از بازسازی اشکال انسانی یا حیوانی است، زبان این هنر را شکل می‌بخشد.

هنر فلزکاری ایران به عنوان یکی از مهمترین و باشکوه‌ترین شاخه‌های هنر اسلامی، واسطه‌ای است که فرهنگ و هنر امروز و دیروز ایران زمین را به یکدیگر پیوند می‌دهد. نقوش و تزییناتی که سطوح اشیای فلزی را زینت می‌بخشند هر یک با بیانی بی همتا پیام نسل‌های گذشته را زمزمه می‌کنند. این نقوش در عین گذر از دنیای واقعی، به ورای مادیات قدم می‌نهند و بازتاب واقعی

احوال مردمان زمانه خویشند. بنابراین، بررسی و تحقیق در این بخش از هنر اسلامی می‌تواند ما را به سمت درک عمیق‌تر (هر چند ناچیز) هنر عظیم و ماندگار ایران زمین رهنمون سازد.

در این گزیده پس از ترسیم «پیش زمینه‌های تاریخی، سیاسی و هنری» و شناخت ارتباط موجود میان «حامیان و هنرمندان» کوشیده‌ایم، پیش زمینه‌های «هنر فلزکاری ایران» از دوران اولیه استقرار حکومت اسلامی تا حمله مغول به تصویر آید، پس از آن بررسی «سیر تحول تزیین در هنر فلزکاری ایران» با معرفی آثار برجسته پی گرفته می‌شود. در بحث «تحلیل زیبایی شناسانه نقوش در آثار برجسته»، به شناخت نقوش و کیفیت ترکیب بندی موجود در این آثار پرداخته شده و در نتیجه‌گیری تمایزات و مشترکات موجود میان سبک‌های تزیینی این دوره بیان خواهد شد.

* نویسنده عهددار مکاتبات

۲- هنر فلزکاری ایران (دوره اسلامی تا حمله مغول)^۱

۱-۲- پیش‌زمینه‌های تاریخی، سیاسی و هنری

هنر فلزکاری ایران با برخورداری از یک پیشینه با شکوه تاریخی و غنای فرهنگی و زیبایی‌شناسانه کم نظیر، در دوره اسلامی به اوج شکوفایی خود می‌رسد. در این دوره، سنت‌های دیرینه هنر فلزکاری ایران، بویژه سنت فلزکاری ساسانیان همچنان به حیات خود ادامه می‌دهند. از یک سو، ثبات سیاسی حکومت عباسیان (۷۵۰-۱۲۵۸ م. / ۱۳۳-۶۵۶ هـ ق.) با انتقال پایتخت به بغداد (۷۶۲/۱۴۵ هـ ق.) افزایش یافت، به‌گونه‌ای که شرایط مساعدتری برای بنیان‌گذاری و سامان‌دهی هنرهای اسلامی فراهم گردید؛ از سوی دیگر، همجواری تیسفون با شهر تازه تأسیس بغداد باعث نفوذ بیشتر کارگزاران ایرانی در سیاست و مذهب شد به طوری که در آن زمان فرهنگ و هنر پر مایه و کهن ایرانی به‌عنوان یکی از مهمترین و اساسی‌ترین شالوده‌های هنر اسلامی مطرح می‌گردد. هنر فلزکاری ایرانی نیز از این قاعده مستثنا نیست زیرا سنت‌های این هنر ایرانی از غرب تا شرق سرزمین‌های اسلامی را در نور دید و با سنت‌های قدیم و جدید سایر ممالک اسلامی در آمیخت.

در اولین دهه‌های استقرار حکومت اسلامی، هنرمندان مسلمان با بهره‌گیری از روش‌ها و تجارب جوامع مختلف و نیز توسعه و تکامل آنها هنری می‌آفرینند که زبان و بیان جدیدی را به جهانیان عرضه می‌دارد. در مناطق مختلف ایران و همزمان با خلافت عباسیان، به حاکمیت رسیدن و فرمانروایی حاکمان مستقل ایرانی زمینه‌ساز فضایی است که در آن خلاقیت ذاتی هنرمندان ایرانی متجلی می‌گردد.

در این دوران، سامانیان (۸۱۹-۱۰۰۵ م. / ۲۰۴-۳۹۶ هـ ق.) با حکومت بر ماوراءالنهر، خراسان، سمنان و نیز آل بویه (۹۳۲-۱۰۶۲ م. / ۳۲۰-۴۵۴ هـ ق.) با فرمانروایی بر بخش‌های شمالی، مرکزی و جنوبی ایران و حتی بغداد (۹۴۵ م. / ۳۳۴ هـ ق.) و بعدها کل عراق، به عنوان شاخص‌ترین حاکمان مستقل ایرانی، عملاً به مدت چند قرن سکان حکومت اسلامی را با اقتدار و توان فراوان به دست گرفتند. در دوره بعد، غزنویان (۹۷۷-۱۱۸۶ م. / ۳۶۷-۵۸۲ هـ ق.) با غلبه بر دولت‌های سامانی، آل بویه و سایر حکومت‌های محلی حدود چهل سال بر خراسان، گرگان، ری و اصفهان حکومت کردند. پس از آنها، سلجوقیان (۱۰۳۸-۱۱۹۴ م. / ۴۳۰-۵۹۷ هـ ق.) با غلبه بر غزنویان و بازماندگان خاندان آل بویه بر تمام سرزمین ایران و عراق عرب حاکمیت یافتند.

بنابراین، می‌توان دوران استقرار حکومت اسلامی تا حمله مغول به ایران (۷۵۰-۱۲۵۰ م. / ۱۳۳-۶۴۸ هـ ق.) را از دیدگاه تحول هنری در دو دوره تاریخی مورد مطالعه و بررسی قرار داد:

۱- در دوره نخست، یعنی از حدود سال‌های ۱۳۳ تا ۴۴۲ هجری (۷۵۰ تا ۱۰۵۰ میلادی)، نوعی فرهنگ شاخص هنری با حضور و پیوند نقوش و عناصر تزیینی پیش از اسلام و دوره اسلامی رشد و توسعه یافت؛ شایان ذکر اینکه کانون تحول این روند هنری بیشتر در شرق ایران، بویژه خراسان و ماوراءالنهر متمرکز بود.

۲- در دوره دوم، یعنی مابین سال‌های ۴۴۲ تا ۶۴۸ هجری (۱۰۵۰ تا حدود ۱۲۵۰ میلادی) مرکزیت فرهنگی و هنری بیشتر به سوی مناطق باختری بویژه مرکز و شمال غربی ایران معطوف گردید، این در حالی است که همچنان در مناطق شرقی ایران (البته تا حمله مغول) شور هنری شایان توجهی موج می‌زد.

۲-۲- حامیان و هنرمندان

فلزکاری ایرانی در دوره اسلامی از یک طرف شامل برجسته‌ترین و ممتازترین نمونه‌های موجود از اشیای درباری است که به وسیله حاکم یا فرمانروا سفارش داده و در مراکز وابسته به پایتخت ساخته می‌شدند، از طرف دیگر مشتمل بر پیش پا افتاده‌ترین و ساده‌ترین اشیای و ظروف خانگی تولید شده در کارگاه‌های روستایی است که در بازارهای محلی به فروش می‌رسیدند. تأثیر و نفوذ مستقیم حامیان درباری در طراحی و ساخت اشیای فلزی از آن نظر شایان توجه است که انعکاس ذوق، سلیقه و نظراین حامیان در گزینش مواد، شکل و تزیین اشیای بوضوح دیده می‌شود. غالباً فعالیت و کار هنرمندان فلزکار و زرگر در کارگاه‌های درباری یا منازل بزرگان، زمینه دخالت و اظهار نظر مستقیم و بی‌واسطه آنها را در طراحی و تزیین اشیای فراهم می‌ساخت؛ این امر به گونه‌ای بود که تقریباً در بیشتر اشیای فلزی نام، رتبه و مقام، اشعار شاعرانه یا پیام‌های سفارش داده شده از جانب فرمانروا یا حامی به صورت تزیینات ظریف و زیبای خوشنویسی به چشم می‌خورند.

تزیینات پیچیده بویژه نقوش خوشنویسی و اشعار موجود بر سطوح آثار فلزی نشانگر این حقیقت است که هنرمندان فلزکار از جمله طلا سازان، زرگران و مس‌گران از ادیبان، دانشمندان، فرهیختگان و یا دولتمردان جامعه بوده و به طبقات بالای اجتماعی مانند بازرگانان، تجار یا اعضای گروه‌های مذهبی تعلق داشته‌اند. باری، جزئیات و زوایای مختلف زندگی خانوادگی و حرفه‌ای این صنعتگران در پرده‌ای از ابهام فرو رفته است زیرا آنها آثار خود را

۱. معادل سازه‌های تاریخی‌های میلادی و هجری قمری با استفاده از گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله تألیف احمد بیرشک (انتشارات علمی فرهنگی) انجام شده است.

نقوش گلدار، گیاهی و حیوانی چون برگ ساده قلبی شکل، برگ نخل یا نخلچه، نقش بال و درخت زندگی متحول گشته و بتدریج با بهره‌مندی از اصول هنری شرق مانند تکرار موزون و تقارن به اوج کمال خود رسیده‌اند. حرکت موج پیچک مو با روندی موزون و در تداومی توانمند برگرفته از برگ‌ها و میوه‌های گیاه، گاه می‌گسلد و گاه در پیوستگی خود جریان می‌یابد. در اینجا، فضای خالی موجود میان خطوط جاری با اشکال پیچشی و گیاهی و اجزای آنها و نیز گلدها و حیوانات کامل می‌گردد. به تدریج، این ویژگی فضای مثبت و منفی، (که دارای ارزش بصری هم‌مقدار می‌باشند)، به عنوان واقعیتهای بایسته و اجتناب‌ناپذیر در تزیینات ایرانی مطرح می‌گردد.

«تزیین هندسی گونه دیگری از نقوش است که در عین برخوردار از یک شخصیت مستقل تزیینی، به عنوان پایه و اساس همه تزیینات دیگر، نقش مهمی ایفا می‌کند. خطوط مستقیم، فرمهای مثلث شکل و لوزی شکل، دایره‌ها و گلخانه‌ها، همه و همه شالوده و ساختار تزیینات اسلیمی و خوشنویسی را غنا می‌بخشند. حتی دستخط کوفی با عناصر و اجزای هندسی از نوعی حرکت موزون، البته در راستای خط، پیروی می‌کند. نقوش گلخانه نیز به عنوان نمادی از خورشید، در فضای ژرف و لایتناهی تزیین معلق می‌مانند. چند ضلعیها، مربعها، هشت ضلعیها و ستاره‌ها که در ابتدا به عنوان زیر ساخت متون خوشنویسی و تزیینات گیاهی به کار می‌رفتند، به نقش مایه اصلی تزیین مبدل می‌گردند.» [۳، ص ۲۹].

بدین ترتیب، خطوط و اشکال، که یکی بر دیگری جریان می‌یابند، تمام سطح اثر هنری را می‌پوشانند. ستاره‌های پنج پر، شش پر و هفت پر، لوزیها و مستطیل‌ها در عین حضوری یگانه، در ترکیب با کتیبه‌ها و اسلیمی‌ها جان تازه می‌گیرند. بدین ترتیب، نقوش انتزاعی گیاهی و کتیبه‌ای تحت تأثیر معنای نمادین و رمز آلود اشکال هندسی، در نقش واسطه‌ای میان این جهان و آن جهان، پنجره‌ای را می‌گشایند که در ورای آن نور بی‌کرانه خالق هستی فضا را در پرتو افشانی خود مغروق ساخته است.

در حقیقت، همین نقوش و تزیینات مجلل و باشکوه حک شده بر رویه اشیاست که هنر فلزکاری ایران را در میان هنرهای سایر ملل به عنوان یکی از جذابترین، زیباترین و گیراترین هنرها در تمام زمانها و مکانها معرفی نموده است. اشیایی که حتی از پیچیده‌ترین اشکال و صور نیز برخوردارند، با تزیینات بسیار ظریف و دقیقی مستور گشته‌اند؛ تزییناتی که در عین به چالش بردن ماهیت سه بعدی اشیاء، همواره مسطح و هموار باقی می‌مانند.

بندرت امضا می‌کردند. حتی در صورتی که به این امر نیز مبادرت می‌ورزیدند کمتر نشانه‌ای از سوابق آنها در زندگینامه‌ها و آثار تاریخی یافت شده است [۱، ص. ۲۵].

۳- سیر تحول تزیین در هنر فلزکاری ایران (دوره اسلامی تا حمله مغول)

۳-۱- نقش و تزیین در اشیای فلزی

هنر فلزکاری ایران بازتاب جامعه‌ای است که آن را آفریده است. شیوه‌های زندگی، اشتغالات فکری و نیز آرمانها و آرزوهای حامیان و فرمانروایان، همه و همه از طریق عملکرد و ارزش اشیای مورد استفاده آنها بیان می‌شود. در حقیقت، تزیینات و نقوشی که به طرز موشکافانه و زیرکانه بر سطوح اشیای فلزی نقش بسته‌اند، بیانگر پیامهای برخوردار از ظرافت بیشتر می‌باشند.

تزیین، که یکی از بارزترین ممیزات هنر و معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود، عبارت است از: «همان کاربرد آگاهانه نقوش و نقش مایه‌ها به منظور پیراستن و مزین ساختن سطوح بناها و اشیاء در جهت ایجاد تأثیرات عمیق زیبایی شناسانه در طرحها» [۲].

بنابراین با در نظر گرفتن نوع کاربرد اشیاء و طبقه اجتماعی حامیان و هنرمندان آفریننده آنها، نقش مایه‌های زینت بخش رویه اشیای فلزی، بواقع روشنگر حقایق و واقعیت‌های موجود در جوامعی می‌باشند که این آثار در آنها خلق شده‌اند. در هنر اسلامی ایران، تزیین به سه صورت خوشنویسی، نقوش گیاهی (اسلیمی) و نقوش هندسی متجلی می‌گردد. «خوشنویسی به عنوان زیباترین و برجسته‌ترین زبان هنر اسلامی از سادگی، زیبایی، ظرافت و انعطاف‌پذیری خاصی برخوردار بوده است، به طوری که چشم بیننده را نوازش بخشیده و او را در رودخانه‌ای بی‌کران و جاودانه از خطوط موزون و هماهنگ مغروق می‌سازد؛ خطوطی که از درون به بیرون روان شده و با ظرافت تمام رویه اشیاء را آذین می‌بخشند» [۳، ص ۲۷].

هنر خوشنویسی در میان ایرانیان به کمال رسیده و از زیبایی و ظرافت و نیز موجی و پیچیدگی بیشتری برخوردار می‌شود به طوری که سبک به کار رفته در ظروف ایرانی حرکتی روان تر و نقش‌مایه‌هایی پر مایه‌تر را جلوه‌گر می‌سازد.

اسلیمی که صورت باشکوه دیگری از تزیینات ایرانی است، در حقیقت گونه‌ای شکل انتزاعی گیاهی است. خط لاینقطع و پیوسته‌ای است که از حرکت موزون، درهم پیچیده و ظریف پیچک و ساقه مو سرچشمه می‌گیرد. اشکال بنیادین نقوش اسلیمی و ختایی، که ریشه در هنر توانمند ساسانی دارند بر اساس

۳-۲- سیر تحول تزیینی در آثار برجسته

تزیین یکی از پایه‌ها و مبانی هنر ایرانی است، در دوره‌های مختلف تاریخ و بنا بر نوع رسانه و هنر به کار رفته در آن دچار تغییرات و تحولات فراوانی شد تا اینکه در دوره اسلامی به اوج کمال و غنای خود دست یافت. بررسی تزیین در هنر فلزکاری نشانگر این امر است که میان طرحهای روی فلز و هنر کتاب آرای ارتباط تنگاتنگی وجود داشته است؛ این ارتباط به گونه‌ای بود که حتی هنرمندان سفالگر نیز اغلب از طرحهای روی فلز الهام می‌گرفتند.

تحول تزیین در آثار برجسته فلزکاری ایران از دوران استقرار حکومت اسلامی تا حمله مغول به ایران را نیز می‌توان در دو دوره تاریخی - هنری مورد بحث و بررسی قرار داد:

۱ - دوره نخست که شاهد حضور نقوش تزیینی پیش از اسلام با مضامین ساسانی (چون سیمرغ، پرندگان و حیوانات افسانه‌ای با نوارها و ریشه‌های گل، درخت مو و نماد شاهی) در پیوند با نقوش مطرح در دوره اسلامی یعنی نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای می‌باشیم که؛ موارد مذکور نقش مایه‌های اصلی هنر تزیین این دوره را شکل می‌بخشند (جدول ۱).

جدول ۱ ویژگیهای نقوش تزیینی در نمونه‌های شاخص اشیای فلزی (۱۳۳-۴۴۲ ه. ق.)

حضور و پیوند نقوش تزیینی پیش از اسلام و دوره اسلامی				تزیین
نمونه	ویژگی	نقش	مکان	زمان ۱۳۳-۴۴۲ ه. ق.
	سینی، آب نقره کاری شده نقش برجسته، بزم شاهی (قطر ۱۹/۷ سانتیمتر)	مضامین ساسانی (درخت مو، نقوش گیاهی، نماد شاهی)	طبرستان	قرون اول و دوم
	سینی، آب نقره کاری شده نقش شاه در حال شکار حیوانات (گراز و شیر) (قطر ۱۹ سانتیمتر)	مضامین ساسانی (درخت مو، نماد شاهی، جانوران)	احتمالاً ایران	قرون اول و دوم
	سینی نقره که بخشی از آن طلا کوبی شده است (قطر ۳۶ سانتیمتر)	مضامین ساسانی (گریفین یا سیمرغ، تصاویر پرندگان) و مجموعه‌ای از نقوش گیاهی و هندسی	احتمالاً شرق ایران	قرون سوم و چهارم
	کاسه، مطلا (قطر ۷/۶ سانتیمتر)	نقوش گیاهی، خوشنویسی و جانوری (اردک)	نهبوند	قرن پنجم

۲- دوره دوم که در آن درهم بافتگی و ریز آراستگی نقوش هندسی، گیاهی و خوشنویسی افزایش می‌یابد؛ همچنین نمادهایی با مضامین کیهانی، صور فلکی و نیز صور انسانی با مضامین افسانه‌ای به صورت مجزا یا ترکیب یافته یا به صورت مجموعه‌ای

پیچیده و مرکب در کنار سایر نقوش به صورت مرصع کاری شده یا نقوش برجسته بر روی اشیای فلزی طراحی می‌گردند. بدین ترتیب، این دوره را می‌توان به عنوان دوران اوج شکوفایی و غنای تزئین در هنر فلزکاری ایران نام برد (جدول ۲).

جدول ۲ ویژگیهای نقوش تزئینی در نمونه‌های شاخص اشیای فلزی (۱۰۵۰-۱۲۵۰ م.)

حضور و پیوند نقوش تزئینی پیش از اسلام و دوره اسلامی				تزیین
نمونه	ویژگی	نقش	مکان	زمان ۱۳۳-۴۴۲ هـ. ق
	دلو هراتی (بابرینسکی)، برنج ریختگی، نقره کوبی و مس کوبی شده (ارتفاع ۱۸/۵ سانتیمتر)	نقوش گیاهی، خوشنویسی، جانوری و صور انسانی	هرات	۵۵۹
	گلاب پاش دهانه بلند، برنج نقره کوبی شده با نقش برجسته‌های پیچیده (ارتفاع ۴۰ سانتیمتر)	نقوش خوشنویسی نمادهایی با مضامین کیهانی	هرات	۵۹۷-۵۷۶
	شمعدان، برنج قلمزنی، نقره کوبی و مس کوبی شده با استفاده از قیر (ارتفاع ۳۲ سانتیمتر)	مجموعه ای از نقوش هندسی، گیاهی، خوشنویسی و جانوری	شرق ایران	۵۹۷
	آب پاش 'بلاکا'، برنج قلمزنی، نقره کوبی و مس کوبی شده (ارتفاع ۳۰ سانتیمتر)	مجموعه ای از نقوش هندسی، گیاهی، خوشنویسی، جانوری و صور انسانی با مضامین افسانه ای	موصل	۶۳۰

هجری قمری در طبرستان و سواحل دریای خزر تولید و به دربار عباسی فرستاده شده است» [۲، ص ۴۴]. نقوش به کار رفته در این سینی نشانگر تداوم سنت فلز کاری ساسانی در این دوره می‌باشد.

۴- تحلیل زیبایی شناسانه نقوش در آثار برجسته
 ۱-۴- دوره نخست (۱۳۳-۴۴۲ هـ. ق.)
 نمونه ۱ - سینی، آب نقره کاری شده، بزم شاهی (شکل ۱)
 «این ظرف سیمین با نقوش برجسته در حدود قرن اول و دوم



شکل ۱ سینی، آب نقره کاری شده، بزم شاهی، نقش برجسته به سبک ساسانی، طبرستان، قرون اول و دوم هجری قمری. قطر ۱۹/۷ سانتیمتر. موزه بریتانیا، لندن. (British Museum)

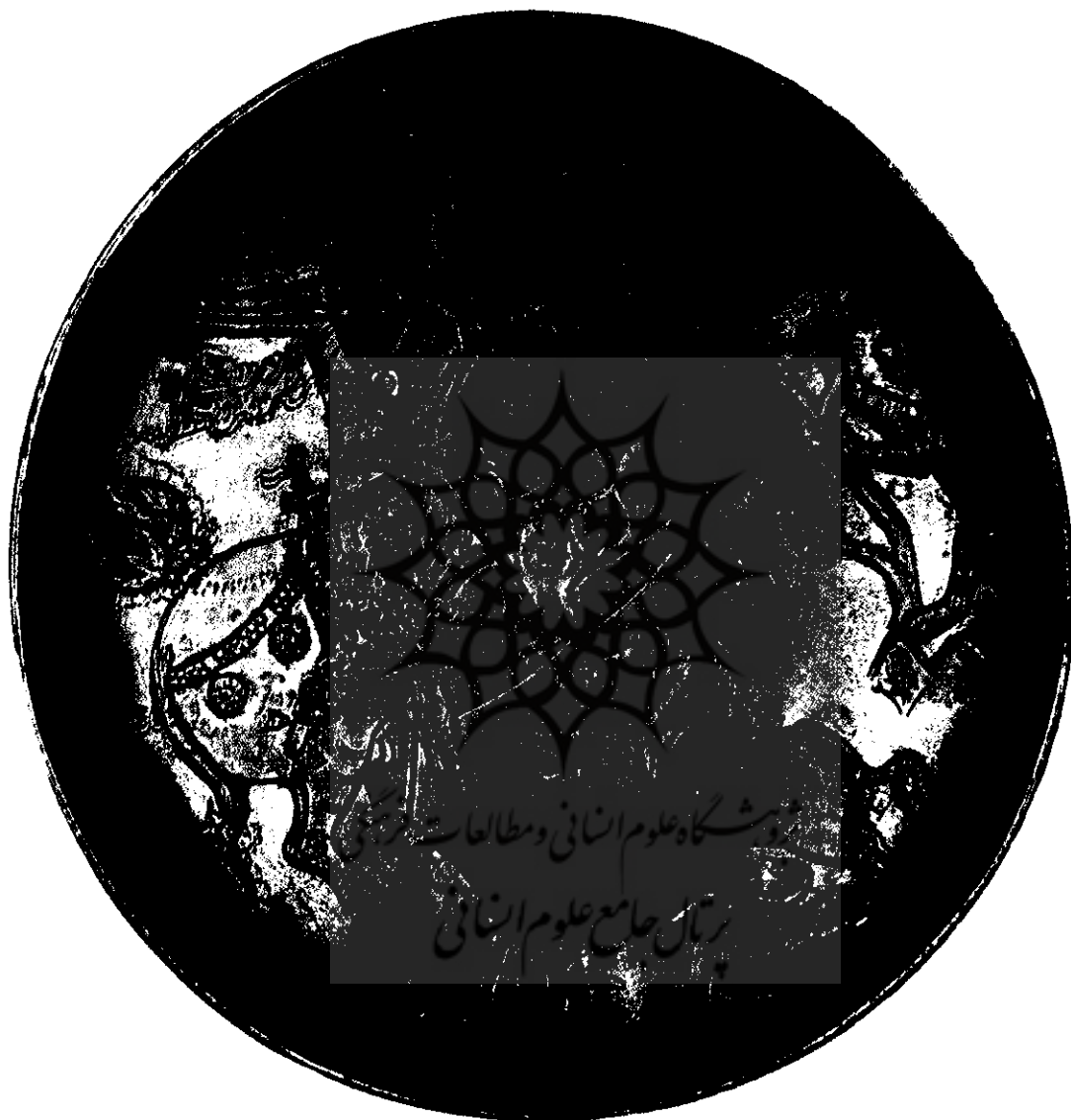
جدول ۳ نقوش تزئینی شکل ۱

ویژگیها	ترکیب بندی	نقوش: (جدول ۳)
- کاربرد نقوش و تصاویر واقعه‌گرایانه در طرح‌ها	✓ واقع‌گرایی ✓ استفاده از خط در طراحی	✓ درخت مو و نقوش گیاهی ✓ پرنده
- استفاده از خط در طراحی نقوش	✓ وجود پیچیدگی در نقوش با تکیه بر جزئیات	✓ مضامین ساسانی (تصاویر انسانی با لباسهای مرسوم در دوران ساسانی، اشیایی چون ظروف غذاخوری، ظرف آب از پوست حیوانات، جا ظرفی قابل حمل)
- تکیه بر جزئیات فراوان به منظور ایجاد پیچیدگی در نقشمایه‌ها	✓ وجود نوعی توازن نامتقارن در کلیت طرح	
- وجود نوعی توازن نامتقارن در کلیت طرح	✓ چیدمان دایره وار عناصر	

نقش	گونه
	درخت مو و نقوش گیاهی
	پرنده
	مضامین ساسانی (تصویر انسانی)
	مضامین ساسانی (ظرف غذاخوری)
	مضامین ساسانی (جا ظرفی قابل حمل)

نمونه ۲- سینی، آب نقره‌کاری شده، نقش شاه در حال شکار (شکل ۲) در این ظرف سیمین که در حدود قرون اول یا دوم هجری تولید شده است، تداوم مضامین ساسانی به چشم می‌خورد. اما برخلاف بیشتر ظروف ساسانی، نقوش برجسته در این ظرف مسطح تر بوده و از ژرفای کمتری برخوردار می‌باشند. در اینجا به جای نقوش، زمینه ظرف آب نقره کاری شده است. تصویر ترسیم شده احتمالاً مربوط به بهرام گور است که شجاعت و دلاوری او در جنگجویی شهرت فراوان دارد و در حقیقت قصد هنرمند بیشتر یادآوری داستانها و افسانه‌های ایرانی است که در دوران اسلامی نیز تداوم می‌یابند. [۴]

ویژگیها	ترکیب بندی	نقوش (جدول ۴)
- کاربرد نقوش و تصاویر واقعه‌گرایانه در طرح‌ها	✓ واقع‌گرایی ✓ استفاده از نقطه و خطوط منحنی	✓ درخت مو ✓ مضامین ساسانی
- استفاده از نقطه و خطوط منحنی در طراحی نقوش	در طراحی نقوش استفاده از خطوط قوس دار بیرونی و جزئیات فراوان	(تصویر شاهی با تاج، فرشته، آویز شاهی، اسب) حیوانات
- استفاده از خطوط قوسی بیرونی و جزئیات فراوان	✓ وجود پیچیدگی و در عین حال نوعی توازن نامتقارن در کلیت طرح	درنده (شیر و گراز)
- استفاده از خطوط قوسی بیرونی و جزئیات فراوان	✓ چیدمان دایره وار عناصر	



شکل ۲ سینی، آب نقره کاری شده، نقش شاه در حال شکار حیوانات (گراز و شیر)، احتمالاً ایروان، قرون اول و دوم هجری. قطر ۱۹ سانتیمتر.
موزه هنرهای اسلامی برلین (دالم). (Museum Fur Islamische Kunst, Berlin)

جدول ۴ نقوش تزئینی شکل ۲

نقش	گونه
	درخت مو
	مضامین ساسانی (تصویر شاه با تاج)
	مضامین ساسانی (فرشته و آویزشاهی)
	حیوانات درنده (شیر در پای اسب)
	حیوانات درنده (گراز در حال فرار)

نمونه ۳ - سینی، نقره و بخشی از آن طلا کوبی شده
(شکل ۳)

در این بشقاب سیمین حضور نقش مایه‌های هنر ساسانی بشدت خودنمایی می‌کند. «این ظرف هشت ضلعی که متعلق به قرون سوم و چهارم هجری می‌باشد از جمله شاهکارهای هنر اسلامی؛ تزئیناتی که نشانگر حضور و پیوند نقوش پیش از اسلام و دوره اسلامی است. کلیت این طرح برخلاف طرح قبلی داستان خاصی را به تصویر نمی‌کشد بلکه تنها کلیتی بصری است که از تکرار نقوش شکل می‌گیرد» [۴، ص ۱۱۶].

ویژگیها	ترکیب بندی	نقوش (جدول ۵)
- انتزاعی شدن نقوش با مضامین ساسانی	✓ انتزاعی شدن نقوش با مضامین ساسانی	✓ مضامین ساسانی (چون گریفین یا سمرغ به اشکال مختلف)
- استفاده از یک نماد (گریفین) به اشکال متنوع	✓ استفاده از یک نماد (گریفین) به عنوان یک واحد تکرار شونده (یا مدولار)	✓ گل لاله (یا گل درخت همه تخمه)
- تکرار نقوش به منظور ایجاد حرکت بصری	✓ استفاده از تکرار و تناوب عناصر بصری به منظور ایجاد حرکت چرخشی	✓ نقوش هندسی
- وجود توازن کاملاً متقارن در طرح	✓ وجود توازن و تقارن	
- وجود پیچیدگی در کلیت طرح	✓ وجود پیچیدگی در کلیت طرح	

جدول ۵ نقوش تزئینی شکل ۳





نقش	گونه
	مضامین ساسانی (گریفین در وسط سینی)
	مضامین ساسانی (گریفین محصور در دایره)
	مضامین ساسانی (گریفین به صورت تکرار و چرخش نواری)
	مضامین ساسانی (گل لاله)
	نقش هندسی (دوایر درهم تنیده شده)

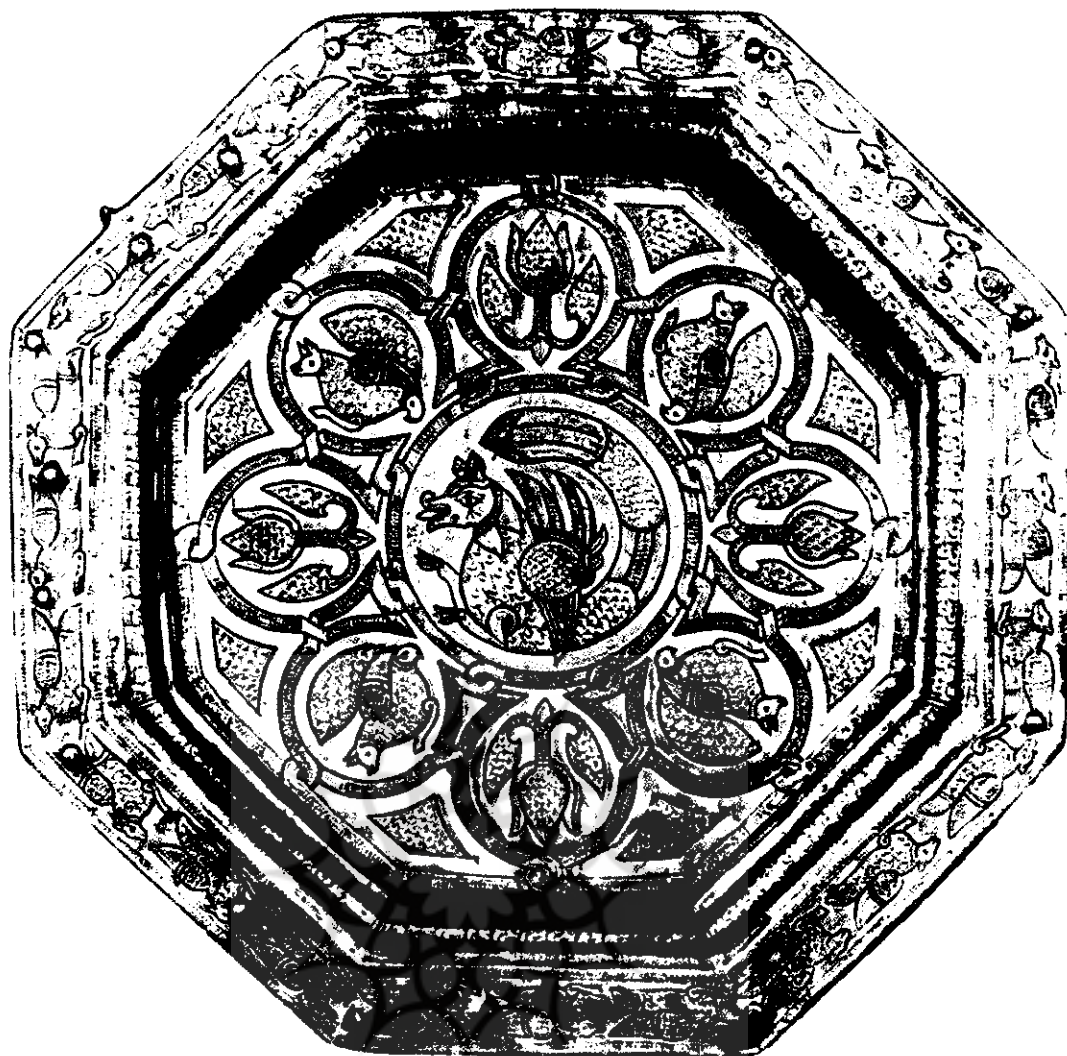
نمونه ۴ - کاسه، مطلا (شکل ۴)

«این کاسه مطلا، متعلق به مجموعه‌ای از ظروف یافته شده در نهاوند (غرب ایران) می‌باشد که در قرن پنجم هجری ساخته شده است. این کاسه که احتمال می‌رود از لوازم غذاخوری افراد نظامی بوده به همان اندازه که کم وزن و سبک است از نقوش کم و کلبیتی ساده نیز برخوردار است، امری که موجب شده تا این ظرف از لحاظ بصری نیز القا کننده حس سبکی باشد» [۱، ص ۵۴]. یک نوار از نقوش کتیبه‌ای شکل (شعر) به طور حلقه وار در بخش بالایی بدنه آن دیده می‌شود. نقوشی چون اردک و شمشه احتمالاً از نقوش پارچه همان دوران الهام گرفته شده‌اند.

ویژگیها	ترکیب بندی	نقوش (جدول ۶)
- حذف نمادهای ساسانی و جایگزینی آنها توسط اسلیمی‌ها	✓ حذف نمادهای ساسانی و جایگزینی آنها توسط اسلیمی	✓ نقوش گیاهی ✓ نقوش خوشنویسی (شعر)
- تعداد کم نقوش	✓ وجود سادگی و نظم در کلیت طرح	✓ نقش اردک ✓ نقش شمشه
- وجود نظم و سادگی در کلیت طرح و ایجاد حس سبکی	✓ القای حس سبکی	
- وجود تقارن کامل در ترکیب بندی نقوش	✓ وجود تقارن محوری	

جدول ۶ نقوش تزئینی شکل ۴

نقش	گونه
	نقوش گیاهی به صورت شمشه
	نقوش خوشنویسی
	نقوش خوشنویسی
	نقش اردک



شکل ۳ سینی نقره و بخشی از آن طلا کوبی شده، سیمرخ و گل محصور در نقوش هندسی، احتمالاً شرق ایران، قرون سوم و چهارم هجری، قطر ۲۶ سانتیمتر. موزه هنرهای اسلامی برلین (دالم).

پرتال جامع علوم انسانی








شکل ۴ کاسه، مطلا، نقوش گیاهی، خوشنویسی و جانوری (اردک)، نهاوند، قرن پنجم هجری. قطر ۷/۶ سانتیمتر؛ موزه بریتانیا، لندن

۴-۲- دوره دوم (۴۴۲-۶۴۸ ه.ق.)

نمونه ۱ - دلو هراتی (بابرینسکی)، برنج ریختگی، نقره کوبی و مس کوبی شده (شکل ۵)
 «این دلو بسیار زیبا که به دست هنرمند توانا» حاجی مسعود بن احمد «در هرات تزیین شده دارای نقوشی بسیار ظریف و صحنه‌های مختلف تصویری بوده که در اثر کاربرد هنرمندانه فلزات (برنج، مس و نقره) به روش مرصع کاری و کوبیدن فلزات (به صورت نواری) از تاللو و درخشش خاصی نیز برخوردار می‌باشد» [۱، ص ۷۴].

جدول ۷ نقوش تزیینی شکل ۵

نقش	گونه
	نقوش خوشنویسی
	نقوش مرکب (انسانی و خوشنویسی)
	نقوش مرکب (تصویری و جانوری)
	نقش اردک
	نقوش انسانی

ترکیب بندی	نقوش (جدول ۷)
✓ سه بعدی شدن نقش	✓ نقوش جانوری (استفاده از نماد مار به شکل دسته دلو) و نقوش خوشنویسی (شامل نام سفارش دهنده سازنده، هنرمند، مالک آن و تاریخ ساخت که بر روی دسته حک شده)
✓ قرار گرفتن نقوش در هفت نوار سراسری و موازی	✓ نقش جانوری (اردک)
✓ انتزاعی شدن نقوش	✓ نقوش مرکب (تصویری و خوشنویسی)
✓ حضور مجدد نقوش با مضامین افسانه‌ای (مار)	✓ نقوش مرکب (نقش انسانی و جانوری) درون شمشه بسا مضامین افسانه‌ای
✓ ریز آراستگی، ظریف کاری و پرداختن به جزئیات	✓ نقوش انسانی (شامل گروههایی از نوازندگان، عیاشان، شکارچیان و دو نفر در حال بازی تخته نرد)
✓ استفاده از نقوش پیکره انسانی به منظور نمایش فعالیت‌های انسانی (چون شکار و تفریح)	
✓ استفاده از نقوش خوشنویسی به منظور اطلاع رسانی	
✓ وجود توازن نامتقارن و پیچیدگی در کلیت طرح	




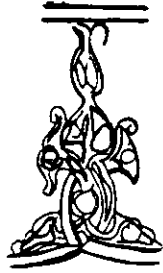


شکل ۵. دلوهراتی (بابرینسکی) (*Bobrinski bucket*)، برنج ریختگی، نقره کوبی و مس کوبی شده، نقوش گیاهی، خوشنویسی، جانوری و صور انسانی؛ هرات، ۵۵۹ هجری. ارتفاع ۱۸/۵ سانتیمتر، موزه هرمتاژ، سنت پترزبورگ. (*Hermitage Museum, St. Petersbourg*)

جدول ۸ نقوش تزیینی شکل ۶

نمونه ۲ - گلاب پاش دهانه بلند، برنج نقره کوبی شده (شکل ۶)

این گلاب پاش که از ورقه برنجی ساخته شده و با پیچیده‌ترین تزیینات و نقوش برجسته تزیین و با نقره مرصع کاری شده «یکی از برجسته‌ترین و با شکوه‌ترین نمونه‌هایی است که به سبک هرات و با سنتهای فلزکاری هنرمندان این دیار آفریده شده است. تزیینات به کار رفته در این شاهکار هنر فلزکاری با توجه به اشعار نظامی که با نقوش خوشنویسی در سراسر کار منتشر شده‌اند بر حالت نمادین و معنویت نقوش می‌افزایند».





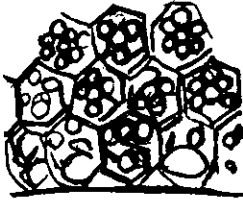
نقش	گونه
	نقوش مرکب نقوش خوشنویسی در ترکیب با صور انسانی و مضامین کیهانی
	نقوش جانوری اردک
	نقوش جانوری حیوان بالدار
	نقوش گیاهی

ویژگیها	ترکیب بندی	نقوش (جدول ۸)
- سه بعدی شدن نقوش برجسته در جهت استحکام فرم در بخش بالایی بدنه	✓ سه بعدی شدن نقوش برجسته در جهت استحکام پیکره در بخش بالایی بدنه	✓ نقوش مرکب (خوشنویسی، صور انسانی با مضامین کیهانی) ✓ نقش جانوری (اردک)
- قرار گرفتن نقوش اصلی چون نمادهای پیچیده با مضامین کیهانی، منطقه البروج و سیارات در بخش میانی و فضای اصلی	✓ قرار گرفتن نقوش اصلی چون نمادهای پیچیده با مضامین کیهانی، منطقه البروج و سیارات در بخش میانی و فضای اصلی	✓ نقوش حیوانات اسطوره‌ای ✓ نقوش گیاهی
سیارات در بخش میانی و فضای اصلی	✓ افزایش ریز آراستگی و درهم بافتگی نقوش	
	✓ استفاده نمادین از مضامین کیهانی، نقوش حیوانی اسطوره‌ای و انتزاعی در جهت ایجاد فضای معنوی در طرح	
	✓ وجود تکرار، توازن و پیچیدگی در کلیت طرح	

هفت نوار موازی، که به طور متناوب پهن و نازک می‌شوند، نقره کوبی و مس کوبی شده و مزین گشته است. در نوارهای عریضتر، نقوش جانوری (شیر) و هندسی (شش ضلعی) به صورت نقش برجسته به زیبایی قلمزنی شده‌اند [۴، ص ۲۶۳].

ویژگیها	ترکیب‌بندی	نقوش (جدول ۹)
- سه بعدی شدن نقش در جهت ایجاد استحکام در فرم	✓ سه بعدی شدن نقش در جهت ایجاد استحکام در	✓ نقوش هندسی (شش ضلعی و مثلثهای متساوی الاضلاع به هم پیوسته) به صورت نقش برجسته
- تکرار نقوش، پیچیدگی و توازن در کلیت طرح	پیکره تکرار نقوش، پیچیدگی و توازن در کلیت طرح	✓ نقوش گیاهی (به صورت اسلیمی)
	✓ تکرار نقوش، پیچیدگی و توازن در کلیت طرح	✓ نقوش خوشنویسی (دعای خیر برای مالک آن)
		✓ نقوش حیوانی (اردک به صورت سه بعدی و شیر به صورت نقش برجسته)

جدول ۹ نقوش تزیینی شکل ۷

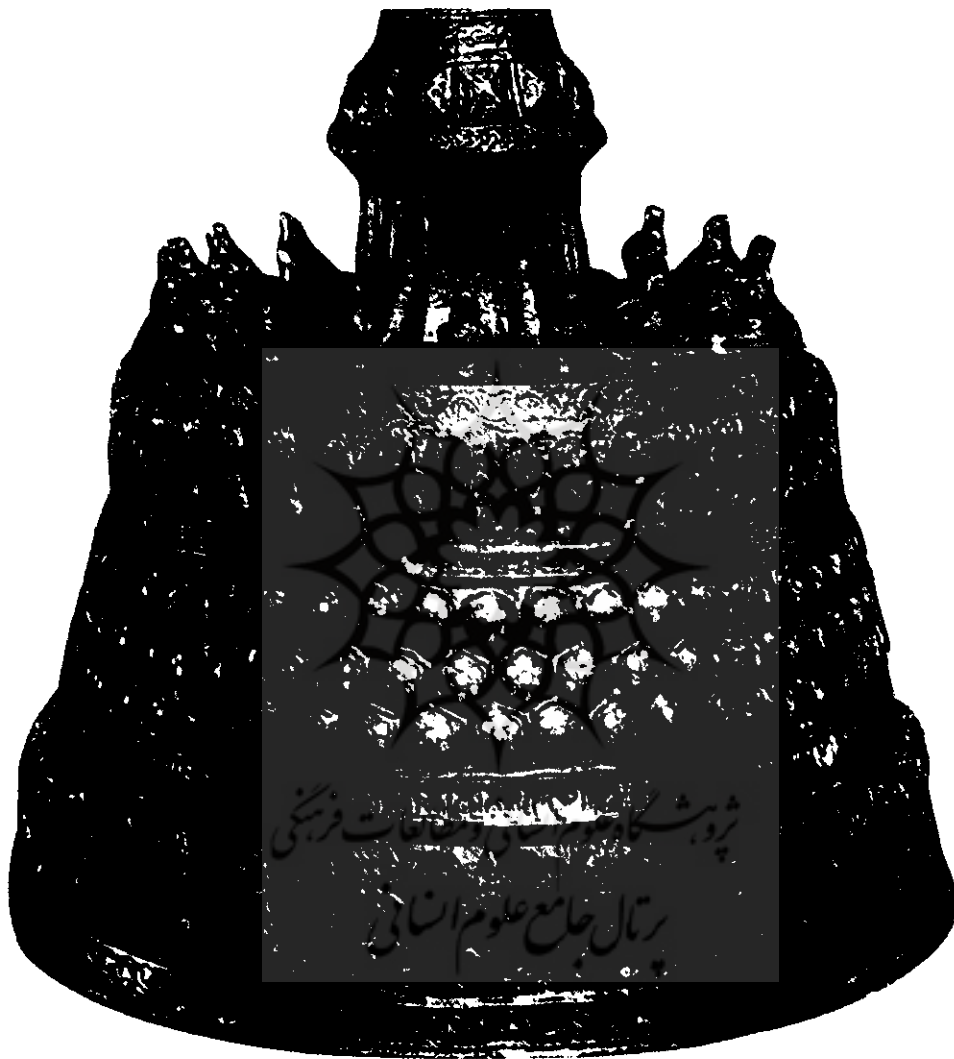
نقش	گونه
	نقش گیاهی (اسلیمی)
	
	نقش حیوانی (شیر)
	نقوش هندسی (مثلثهای به هم پیوسته)
	نقوش هندسی (شش ضلعی)



شکل ۶ گلاب پاش دهانه بلند، برنج نقره کوبی شده با نقوش برجسته پیچیده، هرات، ۵۷۶-۵۹۷ هجری قمری. ارتفاع ۴۰ سانتیمتر. موزه بریتانیا، لندن.

نمونه ۳ - شمعدان، برنج قلمزنی، نقره کوبی و مس کوبی شده (شکل ۷)





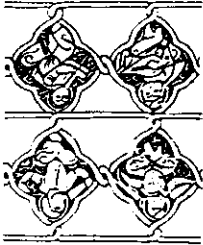
این شمعدان برنجی که نشانگر مهارت هنرمندان توانای فلزکاری و قلمزنی هرات می‌باشد، در قرن هفتم هجری قمری طراحی و ساخته شده است. پیکره این شمعدان مخروطی شکل بوده و با



شکل ۷ شمعدان، برنج قلمزنی، نقره کوبی و مس کوبی شده با استفاده از قیر، مجموعه‌ای از نقوش هندسی، گیاهی، خوشنویسی و جانوری؛ شرق ایران، ۵۹۷ هجری قمری؛ ارتفاع ۳۲ سانتیمتر؛ دارالاطهر الاسلامیه کویت (امانت از طرف مجموعه الصباح).

اما تفاوت آشکار تزیینات این آب پاش با شمعدان ساخته شده در هرات در کیفیت قرارگیری و چیدمان عناصر تزیینی در ارتباط با یکدیگر است. در طرح قبلی نقوش به صورت مرتب و منظم و تکراری و به صورت نقش برجسته کل طرح را در بر می گرفتند، در حالی که در این طرح، نقوش انسانی و حیوانی به صورت مدال و با ظرافت بر زمینه‌ای از نقوش هندسی جای گرفته‌اند؛ بدین ترتیب، شکل و زمینه از یکدیگر کاملاً متمایز گشته‌اند.

جدول ۱۰ نقوش تزیینی شکل ۸

نقش	گونه
	نقوش هندسی (شکل Z)
	نقوش هندسی (شکل T)
	نقوش هندسی (شکل Y)
	نقوش جانوری
	صور انسانی

نمونه ۴ - گلاب پاش دهانه بلند «بلاکا»؛ برنج قلمزنی، نقره کوبی و مس کوبی شده (شکل ۸)

این گلاب پاش ساخته دست هنرمندان زبردست موصلی است (۶۳۲هـ. ق.) و از شاهکارهای هنری زمانه خود محسوب می‌شود؛ گلاب پاش حاضر، «در سال ۱۲۸۳ هجری قمری از مجموعه "دوک دوبلاکا" (*Duc de Blacas*) به موزه بریتانیا منتقل شد. تزیینات این گلاب پاش که از پیکره گلابی شکل برخوردار بوده و دارای گردن دراز و دهانه بلندی است (که دیگر وجود ندارد) با ظرافت خاصی قلمزنی شده است؛ این امر نشان می‌دهد فلزکاران موصلی (غرب ایران) از لحاظ فن و زیبایی تزیینات با هنرمندان هراتی (شرق ایران) هم‌اوردی می‌کردند. در این طرح نیز به مانند طرح قبلی (هرات)، تزیینات به صورت نوارهای موازی بدنه شی را منقوش ساخته است. در این نوارها تزیینات متنوعی نقش بسته است که هر یک موضوعات و مضامین خاصی را در بر می‌گیرد: مضامین کیهانی، صحنه‌های شکار، تاج گذاری، جنگ، صحنه‌های درباری و حتی صحنه‌های زندگی عادی روزمره چون زنی در کجاوه همراه با ملتزم رکاب. در یکی از این نقوش، صحنه‌ای از شکار بهرام گور همراه با آزاده دیده می‌شود» [۱، صص ۸۰-۸۱].

نقوش (جدول ۱۰ و ۱۱)	ترکیب بندی	ویژگیها
✓ نقوش هندسی (نقوش کلیدی به شکل Z، T و Y که در کنار یکدیگر تکرار شده و زمینه طرحها را تشکیل می‌دهند) [۵، صص ۷۵-۷۷]	✓ مسطح بودن تزیینات	- مسطح بودن تزیینات
✓ نقوش جانوری (پرنندگان و حیوانات افسانه‌ای)	✓ تمایز آشکار بین شکل و زمینه از طریق کاربرد ماهرانه نقوش هندسی در زمینه	- تمایز آشکار بین شکل و زمینه از طریق کاربرد ماهرانه نقوش هندسی در زمینه
✓ صور انسانی با مضامین افسانه‌ای (زنی در کجاوه همراه با ملتزم رکاب، صحنه جنگ یا شکار، زندگی درباری، نوازندگان) در کنار صور نمادین (خورشید) [۵، صص ۵۲-۵۳]	✓ متنوع بودن نقوش و مضامین به کار گرفته شده	- متنوع بودن نقوش در مضامین به کار گرفته شده
	✓ تکرار و پیچیدگی در عین تنوع	- تکرار و پیچیدگی در عین تنوع
	✓ وحدت در عین کثرت	- وحدت در عین کثرت



شکل ۸ گلاب پاش 'بلاکا' (Blacas)، برنج قلمزنی، نقره کوبی و مس کوبی شده، مجموعه‌ای از نقوش هندسی، گیاهی، خوشنویسی، جانوری و صور انسانی با مضامین افسانه‌ای؛ موصل، ۶۳۰ هجری قمری. ارتفاع ۳۰ سانتیمتر، موزه بریتانیا، لندن.

جدول ۱۱ نقوش تصویری شکل ۸

اشیای فلزی کشف شده در دو دوره کاملاً مشخص مورد بررسی و تفحص قرار داد.

در دوره نخست (۱۳۳-۴۴۲ هـ. ق.) سنت تزئینی ساسانی کماکان تداوم می‌یابد. نقوش از حالت انتزاعی کمتری برخوردار بوده و تصاویر انسانی با مضامین افسانه‌ای و نقش مایه‌های مختلف با مضامین ساسانی، که اغلب بیانگر داستانها و افسانه‌های ایرانی می‌باشند، بر روی سینیها و ظروف نقش بسته‌اند. بعدها، یعنی پس از به قدرت رسیدن حکومت‌های ایرانی سامانیان و آل بویه و همچنین نفوذ بیشتر دولتمردان ایرانی در امور سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و هنری جهان اسلام، شاهد انتزاعی‌تر شدن همین مضامین در نوعی ترکیب بندی جدید می‌باشیم که از نظر بیان به گونه‌ای شگفت انگیز ظهور می‌یابند. نقوش نمادین چون سیمرغ، حیوانات اساطیری و نیز نقوش هندسی و اسلیمی‌ها در ترکیبی جدید از تکرار، چرخش، تقارن و پیچیدگی، از عالم واقعی خارج شده و به گونه نوینی از انتزاعی گری دست می‌یابند.

در دوره دوم (۴۴۲-۶۴۸ هـ. ق.) با سلطه غزنویان و سپس سلجوقیان بزرگ بر ایران اسلامی، شاهد رشد، شکوفایی و غنای هنر فلزکاری در ایران می‌باشیم. دو سبک هرات در شرق و موصل در غرب هنر فلزکاری جهان اسلام را پر آوازه می‌سازند. هنرمندان و فلزکاران توانا و ماهر ایرانی که اغلب متعلق به طبقات بالای اجتماعی نیز می‌باشند، با استفاده از فنون مرصع کاری (کوبیدن فلزات) و قلمزنی، نقوش و تزئیناتی را خلق می‌کنند که در نوع خود بی نظیرند. چنین است که کثرت نقوش در عین ظرافت فنون چنان وحدت کم نظیری را می‌آفریند که چشمان بیننده را نوازش بخشیده و روح را به سیر و سلوک در عالم ملکوت رهنمون می‌سازد.

۶- منابع

- [1] Ward, *Islamic Metalwork*, London, British Museum Press, Re 1999.
- [2] Soucek, P. Priscilla. *Looking Good*: Encyclopedia Iranica.
- [3] Piotrovsky, B. Mikhail; *Earthly Beauty-Heavenly Art*, Amsterdam, Die Nierwe Kerk, 2000.
- [4] Bloom, J., Blair, Sh., *Islamic Arts*. London, Phaidon, 1997.

[۵] ویلسون، او، طرحهای اسلامی، محمدرضا ریاضی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۷.

نقش	گونه
	صور انسانی (زنی در کجاوه)
	صور انسانی (صحنه جنگ)
	صور انسانی (صحنه شکار)
	صور انسانی (زندگی درباری)
	صور انسانی (نوازندگان)

۵- نتیجه گیری

سیر تحول هنر فلزکاری در ایران از دوران استقرار حکومت اسلامی تا حمله مغول را می‌توان از نظر تزئینات نقش بسته بر رویه



پښتونستان ښار علمي او مطالعاتي مرکز
پښتونستان ښار علمي او مطالعاتي مرکز